

Ebû Hanîfe'nin El-Fıkhu'l-Ekber Eseri Bağlamında Gelişen Kelâmî Bir Tartışma: Allah'ın Sayı Açısından Birliği Meselesi

Öz: Kelâm ilmi, marifetullah konusunda akli ve nakli delillere dayanarak ulaşılabilecek bilgilerle her dönemin anlam dünyasına hitap edecek bir din dili ve kültürü oluşturmaya çalışan aktif ve gelişmeye açık ilmi bir disiplindir. Kelâm âlimleri zâhiri ifadeler açısından birbirlerine zıt görüşler ortaya koyarken, bazen aslı, çoğu zaman ise lafzî bir ihtilaf içine düşmektedirler. Bu bağlamda bu çalışmada, Ebû Hanîfe'nin el-Fıkhu'l-Ekber adlı eserinde geçen marifetullah konusunda Allah'ın vahdaniyetine dair "Allah vâhiddir. Fakat sayı açısından değil" ifadesinin, Kelâm âlimleri ve şârihler tarafından nasıl değerlendirildiğinin ve konu etrafında getirilen yorumlarının ve görüşlerinin kritiği yapılmaktadır. Bazı şerhlerde "Allah, sayı açısından birdir" şeklinde İmam Eş'arî'ye nispet edilen ifade ile birlikte zahirde ciddi bir ihtilaf ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızda kelim kitaplarında, şerhlerde ve Osmanlı döneminde bu konuda yazılan üç risalede meselenin nasıl değerlendirildiği ele alınmaktadır. Araştırma sonunda Allah'ın sayı açısından vâhid olduğunu ispat edenlerin ve nefyedenlerin lafzî bir ihtilaf içinde olduğu ve birbirlerini tekfir etmedikleri anlaşılmıştır. Ayrıca Allah'ın cüz'î hakiki olduğu ve kısımlara ayrılmadığı konusunda ortak bir görüş belirttikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Ebû Hanîfe, İmam Eş'arî, Vâhid, Sayı.

Vezir
HARMAN*

A Theological Debate in the Context of Abu Hanîfa's al-Fiqhu al-Akbar: The Unity of God in terms of Number

Abstract: The science of kalâm is an active and open to development scientific discipline that tries to create a religious language and culture that will appeal to the world of meaning of every period with the information it has reached based on rational and narrative evidences on the subject of ma'rifat Allah. While the scholars of kalâm put forward opposing views in terms of zâhiri expressions, they sometimes fall into a substantive and often a literal disagreement. In this context, this study analyses Abû Hanîfah's statement in al-Fiqh al-Akbar about the wahdaniyyah of Allah on the subject of ma'rifat Allah the statement that Allah is wahid, but not in terms of number is evaluated by the theological scholars and commentators and their interpretations and views on the subject are criticised. In some commentaries, with the statement attributed to Imam al-Ash'arî as 'Allah is one in terms of number', a serious disagreement arises in appearance. This study analyses how the issue is evaluated in theological books, commentaries and three treatises written on this subject in the Ottoman period. At the end of the research, it was understood that those who prove and deny that Allah is wahid in terms of number are in a literal disagreement and do not anathematize each other. In addition, it has been determined that they have a common opinion that Allah is a cüz'î haqqî and that He is not divided into parts.

Keywords: Kalâm, Abû Hanîfa, Imam al-Ash'arî, Wahid, Number.

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam Anabilim Dalı.E-Posta: vharman@nku.edu.tr – ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6945-5255>.

Giriş

Kelâm ilmi, konusu ve gayesi itibarıyla ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret meselelerini İslâm kanunu üzere aklî ve naklî delillerle ispat ederek, muhatabın aklındaki ve hayalindeki şüpheleri ve hatalı inançları düzeltmek için tarihsel birikimi de kullanarak günün anlayış seviyesine uygun din dili/anlayışı sunan ilmî bir disiplindir.¹ Bunu yaparken Kur'ân ve sahih hadislerde sunulan naklî delilleri esas alıp aklî delillerle destekleyerek muhatabın seviyesine uygun bir üslupla meseleyi izah etmektedir. Fakat tarihsel arka plandaki olayların bilinmemesi veya derin meselelerin özet ifadelerle sunulması katmanlı konuların anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Kalıplaşmış öz ifadeler ve istilâhlar, kimi zaman aynı amaca hizmet etme amacı taşısa da zahirde bir ihtilaf ve tartışma izlenimi sunmaktadır. Muhakkik âlimler, aslî olmayan lafzî tartışmalarda “Lâ müşâhhe fi'l-istilâh” kaidesince istilâhlanmış kavramlarda tartışmaya hacet olmadığını söyleyerek, meselenin aslını anlamaya ve anlatmaya çalışmaktadır.²

Allah'ın sayı itibarıyla değil, şeriki olmadığı anlamında bir (vâhid) olduğu görüşü Ebû Hanife'den önce Hz Ali'ye nispet edilmekte, bu konuda Cemel vakasında meydana gelen bir diyalog içerisinde aktarılmaktadır. Cemel savaşında bir bedevi Hz Ali'ye “Allah bir midir?” diye sorar. Müminlerin emiri Hz Ali, Allah'ın bir olduğunu söylemenin dört manaya geldiğini, iki mananın Allah hakkında doğru ve sahih olduğunu, diğer iki mananın ise Allah hakkında doğru olmadığını söylemiştir. Allah hakkında kastedilmesi geçerli olmayan iki mana şu şekildedir: Birincisi, “Allah birdir.” dendiği halde sayısal birliğin kastedilmesidir. Zira ikincisi olmayan bir şey, sayıdan sayılmaz. “Allah üçün üçüncüsüdür.” diyen Teslis ehlinin inancı sebebiyle küfre girmesinin sebebi budur. Allah hakkında söylenmesi geçerli olmayan ikinci ifade ise “O, insanlardan biridir.” diyerek, cinsten bir türün kastedilmesidir. Bu bir teşbih olduğundan dolayı Allah hakkında geçerli değildir. Rabbimiz benzeri olmaktan münezzehtir. Allah hakkında doğru ve geçerli olan iki mana ise “Allah birdir.” diyerek Allah'ın hiçbir eşinin ve benzerinin olmadığını kastedilmesidir. Söylenmesi doğru olan ikinci söz ise “Aziz ve Celil olan Allah, yegâne bir manaya sahiptir.” denmesidir. Yani Allah, ne dış âlemde ne de akıl ve vehimde parçalanamaz.” Yine Hz Ali'nin “Allah birdir, fakat sayı ile değil. Allah diridir, zaman ile değil. Allah kaimdir, fakat sütun ve dayanak ile değil.” dediği de nakledilmiştir.”³

¹ Şerafeddin Gölcük – Süleyman Toprak, *Kelam (Tarih, Ekoller ve Problemler)* (Konya: Tekin Yayınevi, 2016), 5-7.

² İmam Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2004), 102; Seyfeddin Âmidî, *Ğâyetü'l-Merâm fi ilmi'l-Kelâm*, thk. Hasan Mahmud Abdullatif (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, trs), 39; Sadeddin Mes'ûd b. Ömer Taftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd fi ilmi'l-Kelâm* (Pakistan: Daru'l-Me'ârifî'n-Nu'mâniyye, 1401/1981), 1/81.

³ Muhammed Reyşehri, *Mizânu'l-Hikme* (İran: Daru'l-Hadis, 1375), 1/1901.

Günümüze ulaşan ve Mâtürîdî kelâm ekolünün oluşup gelişmesinde büyük etkisi olan Ebû Hanîfe'nin Hammâd rivâyetli *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı eseri üzerine bir çok şerh yazılmıştır.⁴ Bu çalışmada ilgili metnin tüm şerhlerine yer verilmeyecek, çoğunlukla baskıları yapılmış ve ulaşabildiğimiz çalışmalara ağırlık verilecektir. Bu şerhlerde, usulü'd-din'e dair temel meseleler, âyetler, sahih hadisler, mezhepsel kavramlar ve dil analizleri ışığında izah edilmeye çalışılmıştır.

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinde Allah'ın birliği konusunda şöyle demektedir: “Allahu Teâlâ, vâhid'dir. Adet açısından değil. Lakin ortağı olmaması açısından. Doğurmadı. Doğmadı. Hiç kimse O'na denk olmadı. Yarattıklarından hiçbir şeye benzemez. Yarattıklarından hiçbir şey de O'na benzemez.”⁵ Günümüzde kalamcıları bidat ehli addeden bazı kesimler Ebû Hanîfe'nin bu ifadesinin anlamını çarpıtarak fasit bir yorum yapmaktadır. Onlara göre Allah'ın sayı açısından bir olmasının birinci manası O'nun gibi ikinci bir ilahın olmaması ve tek olması, ikinci manası ise O'nun şeriki ve benzeri olmamasıdır. *el-Fıkhu'l-Ekber* metninde Allah'ın birliğinin şerikin nefyine hasredilerek sayı açısından olmadığı ifade edilmesi, onlara göre ikinci bir ilahın varlığını iddia etmeye yol açar. Zira onlara göre sayı açısından Allah'ın bir olması, ikinci ilahın var olmasını nefyeder. Allah'ın birliğinin sayı açısından nefyi ikinci bir ilahın varlığını gerektirir.⁶ İmam Eş'arî'ye nispet edilen görüşe göre ise “Allahu Teâlâ, sayı açısından vâhid'dir.”⁷ Zahirde birbiriyle çelişen bu iki görüşün nasıl değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyabilmek için öncelikle birbiriyle ilişkili olan ahad ve vâhid kavramlarını ele almak gerekmektedir. Ardından da Osmanlı döneminde bu konuda yazılmış 3 risaleyi inceleyeceğiz.

1. Ahad ve Vâhid Kavramları

Ebû Hanîfe, İhlâs sûresinin birinci âyetinde geçen ahad kavramını tefsir etmek için vâhid kavramını kullanmıştır.⁸ Bununla birlikte ahad ve vâhid

⁴ Eserin Ebû Hanîfe'ye aidiyetine dair farklı yorumlar yapılmıştır. 14. Yüzyılda Bezzâzî'nin naklettiğine göre Mutezile mezhebine mensup kimliği belirsiz bazı kişiler tarafından eserin Ebû Hanîfe'ye aidiyeti tartışma konusu yapılmış olsa da bu iddiaya itibar edilmemiştir. Bize göre bazı ifadelerin esere sonradan eklenmiş olması ihtimali olsa da eserin ona aidiyeti kuvvetle muhtemeldir. Bu konudaki tartışma için bk. Mustafa Bilal Öztürk, “Kurucu Kök Metin Fıkhu'l-ekber'in Otantikliği Sorunu ve Osmanlı Ulemasının Katkısı I”, *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 297-299.

⁵ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ekber*”, *Beş Eser*, thk. ve çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Marmara, 2007), 53, 70.

⁶ Abdulaziz b. Ahmed b. Mühsin el-Hümejdî, *Berâetü'l-eimmeti'l-arba'a min mesâilil-mütekellimini'l-mübtedi'eti* (Kahire: Daru İbn Affân, 1429/1999), 50-52.

⁷ İbn Fûrek, *Makalatü's-Şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahim (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-diniyye, 2005), 58. İmam Eş'arî'nin tefsiri günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca günümüze ulaşan eserlerinde böyle bir ifadeyle karşılaşmadık. Ferhârî, Ebu Abdurrahman Abdulaziz b. Ahmed el-Kureşi, *en-Nibrâs Şerhu şerhi'l-akaidi'n-Nesefiyye*, thk. Okan Kadir Yılmaz (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012), 207.

⁸ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ekber*”, *Beş Eser*, 53, 70.

kavramlarının müteradif olup olmadığı konusunda ihtilaf edilmiş olup zat, sıfat ve fiil açısından farklı yorumlar yapılmıştır. Eş'arî âlimlerden İbn Fûrek (öl. 406/1015) ahad ve vâhid kavramları arasında ayırım yapmadan zat, sıfat ve fiil açısından meseleyi ele almaktadır. Ona göre vâhid kısımlara ve parçalara ayrılmayan şey demektir. Dolayısıyla Allah, zatı ile vâhid olup kısımlara ayrılmaz. Sıfatları ile vâhid olup kendisinde bulunan sıfatlarla mevsuftur ve onun benzeri yoktur. Allah fiilleri ile vâhid olup O'nun ikincisi ve şeriki yoktur.⁹ Selmân b. Nâsır en-Nisaburî'ye (öl.512/1118) göre Eş'arî âlimler vâhid kelimesini, kısımlara ayrılmayı kabul etmeyen şey olarak tanımlamaktadır. Bazen de vâhid, kendisinden benzerin nefyedilmesidir. Ebu İshak el-İsferayini'ye (öl. 418/1027) göre vâhid, vasıl ve fasıl kabul etmeyen şeydir. Diğer bir deyişle Allah hakkında vâhid, ittisali ve iftirakı kabul etmeyen şeydir. Fakat vâhid, cevher-i ferd kavramından farklıdır. Zira cevher, telifi ve ziyadeyi kabul eder. Cevherler birleşerek cismi oluşturur. Dolayısıyla Allah'ın vâhid ve ahad olması, ayrışmayı (fasıl) ve bitişmeyi (vasıl) kabul etmemesidir.¹⁰

Eş'arî âlimlerden Abdulkâhir Bağdâdî'ye göre ahad ve vâhid kelimelerinin farklı manalarda olduğunu savunan kelâm âlimleri, bu konuda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. **Birincisi:** Bazı kelimcılara göre Allah zâtı itibarıyla vâhiddir. Sıfatları itibarıyla ahaddir.¹¹ *El-Fıkhu'l-Ekber* şârihi Mâtürîdî âlimlerinden Aliyyü'l-Kârî (öl. 1014/1605) de Allah'ın, zâtı itibarıyla bir (vâhid), sıfatları itibarıyla tek (ahad) olduğunu savunmuştur. Sıfatları itibarıyla tek ve benzersiz olan zâtı itibarıyla da birdir. İkinci bir ilahtan bahsedilemez. Dolayısıyla Allah'ın zatında ve sıfatlarında şeriki yoktur. Bundan dolayı İhlâs sûresinde ahad kavramı kullanılmıştır. Bu anlamda İhlâs sûresi, Vacûbu'l-vücut olan ve âlemi yaratan Allah'ın birçok sıfatla muttasıf bir tek zât olduğuna işaret etmektedir. Burhan-ı temânü'¹² deliliyle bilindiği gibi şâyet O'nunla birlikte başka ilahlar olsaydı, yer ve gök fesada uğrardı. Dolayısıyla Aliyyü'l-Kârî'ye göre Ebû Hanîfe, "Allah sayı açısından değil, ortağı bulunmaması açısından birdir." sözüyle, Allah'tan başka bir ilahın varlığını tevehhüm etmenin önüne geçmek istemiştir. Ebû Hanîfe, İhlâs sûresindeki "ahad" kavramını tefsir etmek için vâhid kavramını kullanmıştır. Vâhid kavramını kullanınca başka benzer sayılar da akla gelebileceği için "sayı açısından değil" ifadesini eklemiştir. Ayrıca İhlâs sûresi hem "Melekler Allah'ın kızlarıdır." diyen müşriklere, hem "Uzeyr Allah'ın oğludur." diyen Yahudilere, hem de "İsa Mesih, Allah'ın oğludur. İsa'nın annesi Allah'ın eşidir."

⁹ İbn Fûrek, *Kitâbu'l-hudûd fi'l-usûl*, tk. Muhammed Süleyman (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 106, 107.

¹⁰ Ebu'l-Kâsım el-Ensârî en-Nisâbü'rî, *el-Ğunyetü fi'l-Kelâm* (Kahire: Daru's-Selam, 1431/2010), 1/456, 457.

¹¹ Abdulkâhir Bağdâdî, *Esmâ ve's-sıfat*, thk. Enes Muhammed Adnân (Şam: Darut-takvâ, 1442/2020), 1/532.

¹² Bkz: Enbiya, 21/22.

diyen Hristiyanlara reddiye içermektedir.¹³

İkincisi: Bazı kalamcılara göre Allah'ın vâhid olarak vasıflanması O'nun evveliyetine ve ezeliyetine delalet eder. Çünkü vâhid sayı itibarıyla sayıların evvelidir. Allah'ın zâtında ahad olması ise sıfatları itibarıyla tevhidinde/birliğine işaret eder.¹⁴ Bu görüşü savunan âlimler bu açıklamayla muhtemelen "Her şeyden önce ezelde evvel olarak Allah vardı ve O'nunla beraber hiçbir şey yoktu." anlamında Allah'ın sayı açısından vâhid olduğunu kastetmiş olmaktadır.

Üçüncüsü: Bazı kalamcılara göre Allah'ın vâhid olması, yaratmada tek başına olduğundan dolayı şeriki olmamasıdır. Bundan dolayı âyetle buyruldu: "Yoksa Allah'a, O'nun yaratması gibi yaratan ortaklar mı kıldılar? Yaratma onlara benzedi mi? De ki: Allah her şeyin yaratıcısıdır. O Vâhid ve Kahhârdır."¹⁵ Allah'ın ahad olması ise İhlas sûresinde vasıflandığı gibi başlangıç, sonlanma ve teşbihten O'nun tenzih edilmesidir.¹⁶

Bunların dışında elbette farklı yorumlar da yapılmıştır. Zeccâc'a (öl. 311/923) göre ise Cenab-ı Hak, İhlâs sûresinde ahad kavramını kullanarak, zatında ve sıfatlarındaki vahdaniyetinde tek olduğunu murad etmiştir. Ayrıca ona göre vâhid, Arap dilinde iki ve daha fazla olmayan şey için konulmuştur. Vâhid kelimesinin Allah hakkında kullanılmasının faydası, kendisinde hiç kimsenin ortak olmadığı sıfatlarda Allah'ın tek olmasıdır. Allah hakikatte birdir (vâhiddir). Fakat mahlukat tereküp eden birlerden oluşur. Zeccâc'a göre Allah'ın vahdetinin sayı açısından olup olmadığı hakkındaki tartışma bu kapsamın dışındadır.¹⁷ Zeccâc'ın maksadı, vâhid kelimesinin uygulamadaki (vaz'î) manasını ve kullanımındaki iktizanın faydasını ortaya koymaktır.

İmam Mâtürîdî'ye (öl. 333/944) ve Ebu Leys Semerkandî'ye (öl. 383/993) nispet edilen, fakat Ata b. Ali el-Cüzcânî'ye (öl.?) ait olduğu iddia edilen¹⁸ bir şerhe göre ehadiyyet (teklik) zâtî sıfat, vâhidiyyet (birlik) ise fiilî sıfattır. Dolayısıyla Allah'a, zâtî ile ehad, fiilleri ile vâhid denir. O'nun ehadlığı ve vâhidliği; fazlalık, eksiklik, ortaklık ve benzerlik anlamını taşıyan sayı (adet) yönünden değildir. "Filanca, kendi döneminde tektir (vâhid) ve benzersizdir (ferîd)." denir. Allah'ın vahdâniyeti, benzerlerin ve denklerin nefyi açısından. Şu âyetle buyrulduğu gibi: "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur."

¹³ Ali b. Sultan Muhammed Aliyyü'l-Kârî, *Minahu'r-ravdi'l-ezher fi şerhi'l-fıkhi'l-ekber* (Beyrut: Dârul-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1998), 60, 61.

¹⁴ Abdulkâhir Bağdâdî, *Esmâ ve's-sıfat*, 1/533.

¹⁵ Ra'd 13/16.

¹⁶ Abdulkâhir Bağdâdî, *Esmâ ve's-sıfat*, 1/533.

¹⁷ İbrahim b. Es-Seri Zeccâc, *Tefsiru esmâ'il-hüsna*, thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk (Daru's-sekafetü'l-arabiyye, trs), 57, 58.

¹⁸ Züleyha Birinci, *Ata b. Ali el-Cüzcânî'ye göre Ebû Hanîfe'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 4.

Ayrıca Allah'ın vahdâniyeti O'ndan fiillerindeki ortaklığı kaldırmayı ifade eder.¹⁹

Mâtürîdî âlimlerden Saffâr'a (öl. 534/1139) göre umum-husus açısından, ahad sadece zâtın birliğini ifade ederken, vâhid ise hem zat hem de sıfatlarda birliği ifade eder.²⁰ Buna göre vahdaniyet, ahadiyeti kapsayan umumi bir ifade olmaktadır.

Bazı alimlere göre ahad ismi sadece Allah'a mahsus kullanılırken, vâhid sıfatı mahlukat için de kullanılabilmektedir. الإنسان احدٌ dediği gibi الله احدٌ demek caiz değildir. Fakat واحدٌ رجلٌ demek caizdir. Ayrıca ahad kelimesi umumî nefiy için, vâhid ise hususî nefiy için kullanılır. لم يأت أحدٌ cümlesi "Hiç kimse gelmedi." anlamında umumi bir nefiy ifade ederken, لم يأت واحدٌ ifadesi "bir kişi gelmedi." anlamında "iki veya üç kişi geldi" şeklinde hususi bir nefiy ima etmektedir.²¹ "Bu, sizin ümmetiniz bir tek ümmettir." "إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً"²² ifadesi sayı açısından ele alındığında bu ümmetin bir olduğu fakat ikinci veya üçüncü başka ümmetlerin var olabileceği anlamında sayısal anlamda bir ümmet olduğu akla gelebilmektedir. Bundan dolayı "Sizin ümmetiniz bir tek ümmettir. Fakat sayı açısından değil. Benzersiz olması açısından" denirse muhtemel tevilin önüne geçilmiş olur. Şu âyetler bu manayı desteklemektedir: "Deki: Hangi şey şehadet açısından daha büyüktür? Deki Allah, benim ve sizin arasında şahittir. Bu Kur'ân, sizi ve ulaştığı kimseleri onunla uyarmam için bana indirildi. Siz Allah'la beraber başka ilahlar olduğuna şahitlik eder misiniz? Deki: Ben şahitlik etmiyorum. Deki: O ancak bir tek ilahtır "إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ". Kesinlikle ben sizin şirk koştuklarınızdan beriyim."²³ "Allah dedi ki: iki ilah edinmeyin. O ancak bir tek ilahtır "إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ". O halde sadece Benden korkun."²⁴ Zira bu ayetlerde Allah'ın birliği, ikinci ilahın varlığını nefyetmek için kullanıldığı açıktır.

Kur'ân'da Allah'ın bir tek ilah olduğundan bahseden âyetlerde vâhid kavramı kullanılmıştır. Yalnızca İhlas sûresinde ahad kavramı kullanılmıştır. Bu sebeple Ebû Hanîfe eserinde ahad yerine vâhid kavramını kullanmıştır. Kur'ân'da ahad kavramı genellikle min harfi ceri ile birlikte kullanılır. Mesela "Nebilerden hiçbirini ayırt etmeyiz." "لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ"²⁵ "Münafıklardan hiçbirinin

¹⁹ İmam Mâtürîdî, *İslâm İnanc Esasları (Fıkıh-ı Ekber Şerhi)*, çevirenler: Adnan Bülent Baloğlu ve Murat Memiş (Ankara: Bilge Kültür Sanat, 2013), 61.

²⁰ Saffâr, *Telhisu'l-Edille li Kavâidi't-Tevhîd*, 337.

²¹ Abdulkâhir Bağdâdî, *Esmâ ve's-sıfat*, 1/535, 536; Ebû İshâk İbrahim b. İsmail Saffâr, *Telhisu'l-edille li kavâidi't-tevhîd* (Beyrut: Müessesetü'r-Riyâd, 1432/2011), 337.

²² Enbiyâ, 21/92. Mü'minun, 23/52.

²³ En'âm, 6/19.

²⁴ Nahl, 16/51.

²⁵ Bakara, 2/136; Al-i İmrân, 3/84.

(ölmesi) üzerine (cenaze) namazı kılma.” “وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ”²⁶ “Sizden biri geldi ise” “جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ”²⁷ Kur’ân’da Allah’ın birliğinden bahsedilen âyetlerde vâhid kavramı kullanılırken, ihlas sûresinde ahad kavramı kullanılınca Ebû Hanîfe “Allah, ilahlardan biridir” şeklinde hakikate karşı şüphe tohumları atmak isteyen kafirlere karşı vâhid kavramıyla âyeti tefsir etmiştir. Fakat kanaatimizce “sayı açısından değil” ifadesi vâhid kavramından dolayı değil âyette ahad kavramı kullanıldığından dolayı tercih edilen ikinci tefsirdir. Yani “Allah’ın ahad olması, sayı açısından ilahlardan bir ilah olması anlamında değildir. Sıfatlarında ortağı/şeriki olmaması anlamında vâhid olmasıdır.” demek istenmiştir.

Kur’ân’da konu ile ilgili teslis ve vahdaniyet ilişkisi incelendiğinde dikkatimizi çeken âyetlerden biri şudur: “Andolsun Allah üçün üçüncüsüdür diyenler inkâr etmiştir. Bir (vâhid) ilahtan başka hiçbir ilah yoktur. Dedikleri şeylere son vermezlerse onlardan inkâr edenlere elem verici bir azap dokunacaktır.”²⁸ Zira Hristiyan gruplardan Nesturîler, Allah’ın, Meryem’in ve İsa’nın ulûhiyette müşterek üç ilah olduklarını iddia ederler. Kıyamet günü Allah, Hz İsa’ya “Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara dedin “Beni ve anamı Allah dışında iki ilah edinin.”²⁹ diye soracağını haber verdiği âyetin istidlaliyle bazı Hristiyan grupların “Allah üçün üçüncüsüdür” derken birbirinden ayrı üç ilah kabul ettiklerini ve Allah’ın bu üç ilahtan biri “الله أحد ثلاثة آلهة أو واحد منها” olduğuna inandıklarına işaret etmektedir. Bazı Hristiyan gruplara göre ise Allah; baba, oğul ve kutsal ruh şeklindeki üç uknumdan (aslı parçalardan) oluşmaktadır. Onlara göre bu üç ilahın toplamı, bir (vâhid) ilah olmaktadır. Onlar baba ile ilahın zatını ve vücud sıfatını, oğul ile kelimeyi yani kelâm sıfatını, kutsal ruh ise hayat sıfatını kastetmektedirler. Buna göre yukarıdaki âyetin manası şöyle olmaktadır: “Andolsun Allah üçün üçüncüsüdür ve (toplamda) bir (vâhid) ilahtan başka hiçbir ilah yoktur, diyenler inkâr etmiştir. Dedikleri şeylere son vermezlerse onlardan inkâr edenlere elem verici bir azap dokunacaktır.”³⁰ Hristiyanların her iki itikadının batıl olduğu bedihidir.³¹ Zira Allah’ın dışındaki her şey Onun kuludur. Mahluk olan ilah olamaz. Ayrıca Allah, zatı itibarıyla cüzlerden oluşmadığı gibi sıfatları ve fiillerinde benzeri ve şeriki yoktur.

Hristiyanların ikinci grubu bir (vâhid) kelimesini, “üç parçadan oluşan bir” manasında ikiye ve üçe bölünebilen bir sayı anlamında kullandıklarından dolayı Ebû Hanîfe “Allah birdir. Fakat bölünebilen sayı açısından değil.”

²⁶ Tevbe, 9/84.

²⁷ Nisâ, 4/43; Mâide, 5/6.

²⁸ Maide, 5/73. “لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثَةٌ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ”

²⁹ Maide, 5/116.

³⁰ Maide, 5/73. “لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثَةٌ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ”

³¹ Abdulkadir b. Molla Huveyş e’s-Seyyid Mahmud, *Beyanî'l-me’ânî* (Muretteb Hasebe Tertibin-nuzul) (Dimeşk: Matbaatu't-terakki, 1382/1965), 6/355.

anlamında kullanmış olmaktadır. Böylece Ebû Hanîfe hulul ve ittihadı reddetmek istemiştir. Hristiyanların birinci grubu ise vâhid kavramını “ikincisi ve üçüncü var olabilen bir sayı” manasında kullandıkları için Ebû Hanîfe “Allah birdir. Fakat ikinci ilahı mümkün kılan sayı açısından değil.” demiş olabilir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe Allah’ın hem ulûhiyet açısından parçalara bölünmeyen bir tek zati varlığı olduğuna hem de ulûhiyet özellikleri itibarıyla benzeri veya zıddı hiçbir şerikin bulunmadığına dikkat çekmiş olabilir.

2. Allah’ın Sayı Açısından Bir (Vâhid) Olduğu Söylemini Savunanlar

Allah’ın sayı açısından bir olduğunu ispat veya nefyetmek sayı ve bir kelimesiyle kastedilen manaya göre değişmektedir. Arap dili ve belâğatı alimlerinden Ebu’l-Kâsım el-Zeccâcî’ye (öl. 337/949) göre bir, iki, üç, dört gibi sayıları kastederek Allah’ın bir olduğunu söyleyen kişi, Allah gibi sayı bakımından ikinci ilahın olmadığını ve O’nun tek olduğunu kastetmiş olur. Fakat Allah’ın birliğinin sayı açısından olmadığını söyleyen alimler, matematikçilerin “Bir, sayı değildir. Zira sayı, birbirine ilave edilen sayılardan oluşur. Bir sadece sayı için bir malzemedir.” görüşüne dayanmışlardır. Halbuki matematikçilerin sayı konusundaki görüşleri de mantıklı değildir. Zira on bir, yirmi bir sayısı gibi sayı diziliminde bir sayısı kullanılmaktadır. Sayıyı ikiden başlatmak biri, sayı olmaktan çıkarmamaktadır. Bir sayısı, iki, üç gibi sayılardan önce ispat ve ikrar edilmesi gereken ilk sayıdır. Ona göre bir sayısının çoğulu ondur. Ayrıca Allah’ın bir olduğunu söyleyen kişi Allah’ın benzeri ve şerikin olmadığını da kastetmiş olur.³²

İbn Fûrek (öl. 406/1015), İmam Eş’arî’nin (öl.324/935) *Kitabu’l-Mühtezen* adlı tefsirinden naklen Allah’ın sayı açısından bir olduğu ifadesini İmam Eş’arî’ye nispet etmiştir. İmam Eş’arî’ye göre sayı, bir şeyin bir veya iki tane olduğunu haber verenin haberidir. “Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah’ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir.”³³ ayetiyle istidlalde bulunan İmam Eş’arî, Cenâb-ı Hakkın kendi zatını onlarla birlikte saydığını söylemiştir.³⁴ Bu ayette Allah’ın kendi zatını onlarla birlikte zikretmesi uluhiyet sıfatları bağlamında her hangi bir ortaklık ifade etmemekte olup mevcut olması ve onların her sırrını bilmesi anlamında mecazen onlarla birlikte olmasına dikkat çekmektedir. Saffâr’a göre İmam Eş’arî’ye nispet edilen görüş batıldır. Zira bir (vâhid), sayıdan heber vermek

³² Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshak el-Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh* (Beyrut: Müessesetür-Risale, 1406/1986), 90-92.

³³ Mücâdele, 58/7.

³⁴ İbn Fûrek, *Makalatu’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, 58.

olmayıp bir, sayıdan değildir. Saffâr'a göre sayı en az iki ile başlamaktadır. Sayının kendisiyle başladığı iddia edilen birin, şekli vardır. Allah şekilden münezzehtir. İstidlal edilen ayette Allah'ın onlarla birlikte olması onlara yardım etmesi ve onları bilmesi olup zatını onlardan biri kılması ilim ve yardım bakımından onları ihata etmesidir. Allah, sayıların toplamına dahil olmadığı için ilgili ayeti tevil etmek gerekir.³⁵ Fakat Saffâr'ın eleştiri konusu ettiği benzerlik, parçalanma ve şekilden İmam Eş'arî de Allah'ı tenzih etmektedir. Dolayısıyla İmam Eş'arî'nin sayı kavramıyla anladığı şeyin farklı olduğu ortadadır. Zira o Allah'ın birliğinin sayı açısından olduğunu savunurken biri, sayının başlangıcı olarak kabul etmektedir. Ayrıca ilgili ayette geçen Allah'ın onlarla birlikte olmasını İmam Eş'arî'nin ve onun bu görüşünü savunanların, ilim ve ihata yerine zahiri manada mekansal bir birliktelik olarak anlamadığı da sarihtir. Allah'ın sayı açısından bir olduğunu savunan hiçbir alim, Allah'ın benzeri, şekli ve sınırı olduğunu iddia etmemiştir. Bu husus da bu konudaki ihtilafın hakiki değil lafzi olduğuna delildir. Bu konudaki ihtilaf akli teville dayalı kavramsal düzeyde yapılan bir tartışmadan ibarettir.

İmam Eş'arî'den sonra bu meseleye temas edenlerden İmam Kuşeyrî (öl. 465/1072), "Allah vâhiddir. Sayı açısından değil" ifadesinin "Usul ehinden tevhid ehli ve akıl ashabına" ait bir söz olduğunu söyleyerek Allah'ın sayı açısından bir olduğunu söylemenin bir sakıncası olmadığını ima etmek istercesine "Hak der ki: "Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir."³⁶ âyeti delil getirmiştir.³⁷ Fakat İmam Kuşeyrî, bu âyetlerle istidalde bulunarak zahiri ve mecazi anlamdaki kullanımın cevazına dikkat çekmiştir. Zira "Allah bizimle beraberdir" ifadesi mekândan münezzehe olan Allah hakkında ancak mecaz yoluyla kullanılabilir. Gizli konuşan üç kişinin dördüncüsünün Allah olması, Allah'ın kullarından habersiz olmadığı, onları her an görüp gözettiği anlamına gelir. Fakat teslis itikadına sahip olan Hristiyan gruplar "Allah üçün üçüncüsüdür" derken mecazî anlamda değil, hakikî anlamda bu ifadeyi kullanmaktadırlar.

İmam Kuşeyrî'den sonra bu meseleyi bir soru etrafında net şekilde ilk kez analiz eden Eş'arî âlimlerden Ebu'l-Kâsım el-Ensârî en-Nisaburî (öl.. 512/1118) olup "Allah vâhiddir, sayı açısından mı değil mi?" sorusunun cevabının maksada göre değişeceğini söylemiştir. Allah'ın başkasıyla beraber

³⁵ Saffâr, *Telhisu'l-edille li kavâidi't-tevhîd*, 333-335.

³⁶ Mücadele, 58/7.

³⁷ Abdülkerim b. Hevazin İmam Kuşeyrî, *Letâifu'l-işarât*, thk. İbrahim el-Besyunî (Mısır: el-Hey'etül-Mısıriyy, trs), 3/551.

zikredilmesi kastedilirse, Allah'ın sayı açısından bir olduğu söylenebilir. Böyle söylenmesi Allah'ın sayılanlarla aynı cins veya onların misli olmasını gerektirmez.³⁸ Fakat Ebu'l-Kasım el-Ensârî'ye göre Eş'arîlerin çoğu su-i edep olacağından dolayı ve bu konuda sarîh bir izin olmadığı için "Allah sayı açısından birdir" demenin uygun olmadığını söylemiştir. Bu ifadenin su-i edep olacağını söyleyen âlimler, şu hadisi delil getirmiştir. Bir hatip "Kim Allah'a ve Resûlüne itaat ederse doğru yola girer. Kim ikisine isyan ederse sapar." deyince Resulullah ona "Sen ne kötü hatipsin. Şöyle söyle: Kim Allah'a ve Resûlüne isyan ederse sapar."³⁹ Bu lafzın kullanılmasının caiz olduğunu savunan âlimler ise "Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın."⁴⁰ âyetini delil getirmiştir. Fakat Ebu'l-Kasım el-Ensârî'ye göre bu kullanımda kastedilen, sayı değildir, sadece ilimdir. "Ben yakıным."⁴¹ âyetini buna benzetmektedir.⁴²

Allah'ın sayı açısından bir olduğu ifadesini İmam Eş'arî'ye nispet eden Hindistanlı âlim Abdülazîz Ferhârî (v.1239/1823), Allah'ın vâhid oluşunu izah ederken meseleyi sayı açısından ele alarak İmam Eş'arî'ye nispet edilen "Allahu Teâlâ, sayı açısından vâhiddir." görüşünü ele almaktadır. Ferhârî, İmam Eş'arî'nin bu sözle şunu kastettiğini söylemektedir: "İmam Eş'arî, Allah'ın bir (vâhid) oluşuyla O'nun nev' veya cinsten biri değil, *hakikî cüz'î* olduğunu murad etmiştir."⁴³ Ferhârî'ye göre İmam Eş'arî'nin ulûhiyet konusunda güzel olmayan bir üslup kullandığını düşünmek doğru değildir. Bununla birlikte Ebu'l-Abbâs el-Kalanîsî gibi bazı âlimler, Allah'ın birliğinin sayı açısından olmadığını belirterek bu görüşü reddetmişlerdir. Allah'ın birliğinin sayı açısından olduğunu söylemeyi hatalı görenler iki delil getirmiştir. *Birinci itirazi delil*: Şâyet Allah sayı açısından bir olsaydı, sayılabilenlere (madudata) dâhil edilmesi gerekirdi. Sayının O'nunla artıp O'nsuz azalması gerekirdi. *İkinci itirazi delile* gelince her sayı sonludur. Fakat Allahu Teâlâ, sonsuzdur.⁴⁴

Abdülazîz Ferhârî, bu iki delilin, kuvvetli olmadığını belirterek her iki delilin de ilim tahsil etmeyen kişilerin sözü olduğunu söylemektedir. Birinci itirazi delil geçerli değildir. Zira kendisi dışındakilerle beraber sayılabilen bir (vâhid), birliği üzere bakidir.⁴⁵ Şu âyetinde olduğu gibi Allah'ın başkaları ile beraber sayılması O'nun birliğine hâlel getirmez: "Göklerdeki ve yerdeki her şeyi

³⁸ Ebu'l-Kasım el-Ensârî en-Nisaburi, *el-Ğunyetü fi'l-Kelâm*, 1/457.

³⁹ Müslim, "Cum'a", 48.

⁴⁰ Mücadele, 58/7.

⁴¹ Bakara, 2/187.

⁴² Ebu'l-Kasım el-Ensârî en-Nisaburi, *el-Ğunyetü fi'l-Kelâm*, 1/457.

⁴³ Ferhârî, Ebu Abdurrahman Abdülaziz b. Ahmed el-Kureşî, *en-Nibrâs şerhu şerhi'l-akaidi'n-Nesefiyye*, thk. Okan Kadir Yılmaz (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012), 207. Bu eser Ferhârî tarafından Taftazani'nin *Şerhu'l-akâid* eserine yazdığı bir haşiyedir.

⁴⁴ Ferhârî, *en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, 207.

⁴⁵ Ferhârî, *en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, 207.

Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir.”⁴⁶ Gizlice konuşan üç kişinin dördüncüsünün Allah olması, Allah'ın hem sayı açısından vâhid olduğunu söylemenin caiz olduğuna delalet etmekte hem de vahdaniyetine halel getirmediğine kuvvetli bir delil teşkil etmektedir. Bununla birlikte Allah'ın kendi zâtını sayılabilenlere dâhil etmesi hakikate muğayir olmasa da elbette bizim bunu yapmamızı gerektirmez. Bu üslubu kullanmamız su-i edeb sayılır. Buna örnek olarak şu rivayet verilebilir: Resulullah bir hatibi dinler. Hatip “Allah’a ve Resül’üne itaat edin” âyetinden bahsederken, “Kim o ikisine isyan ederse haddi aşmıştır.” deyince Resulullah o hatibe “Ne kötü hatipsin!” diyerek uyarmıştır.⁴⁷ Bu şuna da benzer. Allah'ın yaratmış olduğu bazı mahlukata yemin etmesi bizim Allah dışındaki şeyler adına yemin etmemizi caiz kılmaz.

İkinci itirazi delil de geçerli değildir. Zira Allah'ın sayı açısından bir olduğunu söyleyenler, Vacibu'l-vücut olan Allahu Teâlâ'nın sayılamayacak kadar çok anlamında sonlu olduğunu kastetmezler. Allah'ın sonlu olduğunu söylemek şirktir. Ayrıca Allah'ın mürekkep bir varlık olduğunu da iddia etmezler.⁴⁸ Ferhârî'nin bu cevabını şu şekilde ele alabiliriz. Allah'ın dünyada insanlara ikram ve ihsan ettiği nimetler sonlu ve sınırlı olsa da sayılamayacak kadar çoktur. Bununla birlikte nimetlerin sonsuz olduğunu söyleriz. “Eğer Allah'ın nimetlerini sayarsanız, saymakla bitiremezsiniz. Şüphesiz Allah, Ğafurdur, Rahimdir.”⁴⁹ Fakat Allah'ın sonsuz ve sınırsız olması elbette bunun gibi değildir. Ayrıca tek tek ele alındığında 1, 2, 3, 4, 5 gibi sayılar sınırlı olsa da toplamda mutlak olarak sayı dizimi sonsuza uzanır. “Sayı dizilimi şu sınırdadır.” diyemeyiz. Sayı diziminin sonsuz olması Allah'ın ilminin sonsuz ve sınırsız olmasının zorunlu bir sonucudur. Dünya ve içindekiler fani ve sonlu olsa da cennet ve cennet halkı Allah'ın lütfu ve ikramıyla bakidir. Cennet halkına ikram edilecek nimetler de daimidir. Bitmez tükenmezler. Allah'ın her şeyi adet/sayı olarak sayması da Allah'ın ilminin ve ikramının sınırlı ve sonlu olmasını gerektirmez. Allah ikram etmeye devam ederse ve ikramını sonlandırmazsa ikramı sonsuz olur. Şehristânî'ye (öl. 548/1153) göre malumat, makdurat ve muradat sozsuz olsalar da kudret ilimden daha hususi, irade de kudretten daha hususidir. Allah'ın ilmi, sonsuz kudretinden daha kuşatıcıdır. Zira Allah'ın sonsuz kudretinin taalluku sadece mümkünat iken

⁴⁶ Mücadele, 58/7.

⁴⁷ Ferhârî, *en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, 207.

⁴⁸ Ferhârî, *en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, 207.

⁴⁹ Nahl, 16/18.

Allah'ın sonsuz ilminin taalluku vacibat, mümkünat ve muhalattır.⁵⁰ Vacip ve muhal olan şeyler Allah'ın kudretine konu olmazlar. Dolayısıyla Allah'ın sonsuz ve sınırsız ilmi, sonsuz ve sınırsız kudretinden daha kuşatıcıdır.

El-Fıkhü'l-Ekber şârihlerinden Muhyiddin Muhammed Bahauddin'e (öl. 956/1549) göre sayı açısından vâhid, sayılabilen sayılardan ilk mertebede olan şeydir. Bu manada vahdet, sadece Allah'a mahsus olmayıp birinci mertebeye olan herhangi bir şey onunla vasıflanabilir. Bu nefiyden kasıt, bu vahdet ile muttasıf olmasının nefyi değildir. Zira Allah'ın vahdet ile vasıflanması caizdir. Zira sayı açısından vahdetini ifade eden burhani delillerle Allah'ın vahdetine istidlal edilmektedir. Buradaki nefiyden kasıt, ne cinste ne nevide ne ulûhiyette ne de zatî kıdem ve kudret gibi ulûhiyet özelliklerinde aslen Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmayarak mümin ve müşriğin arasını ayırmamızı sağlayan Allah'ın vahdetini ortaya koymaktır. Bundan dolayı Ebû Hanîfe "şeriki olmaması açısından" diyerek ne zatında ne ulûhiyette ne de ulûhiyet özelliklerinde ortağı olmadığını, bunun bazı gerekleri olarak Allah'ın doğurmadığını, doğmadığını ve dengi olmadığını hatırlatmıştır. Zira doğurmak ve doğmak mücaneset ve müşareketi gerektirir. Denklik de müşabehet/benzerlik ve mücaneseti gerektirir. Allah bunlardan münezzehtir. Bahauddin'e göre burada iki makam vardır. Birinci makamda Allah'ın birliği, zâtında parçalardan oluşmak şeklindeki çokluğun nefyi manasındadır. Şâyet Allah parçalardan oluşan bir varlık olsaydı, parçaları birbirine ihtiyaç duyacağı için Allah'ın varlığı vacip (zorunlu) olmazdı. İkinci makamda ise Allah'ın birliği, Allah'ın zatında, ulûhiyette ve ulûhiyet özelliklerinde ortaklığın nefyidir. "Şâyet göklerde ve yerde Allah'tan başka ilahlar olsaydı (gökler ve yer) fesada uğradı.⁵¹ âyeti ikinci makama işaret etmektedir.⁵²

3. Allah'ın Sayı Açısından Bir (Vâhid) Olduğu Söylemini Eleştirenler

Allah'ın vahdaniyetinin sayı açısından olmadığını savunan âlimler genellikle bunu düalist ve politeist inançlara bir reddiye niteliğinde ele almaktadırlar. İmam Mâtürîdî'ye göre Allah'ın vahdaniyeti ve ulûhiyeti, sayısal birlik cihetiyle değildir. Zira her sayının yarısı ve parçaları bulunmaktadır. Bu durumda Allah'ın benzerleri ve zıtları olması gerekirdi. Zıtlığın ispatı, ulûhiyeti nefyeder. Benzerliğin ispatı ise vahdaniyeti nefyeder. Dolayısıyla Allah, vâhiddir. Benzeri yoktur. Daimdir. Zatiyla kaimdir. Zıddı da dengi de yoktur. Bu "O'nun misli gibi yoktur."⁵³ âyetinin tevilidir. Her misil, sayı altına girer. Her mislin en az sayısı ikidir. Zıtlık da çift sayıyı gerektirir. Dolayısıyla Allah'ın vâhid olmasının tevili,

⁵⁰ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkirim Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-Kelâm*, tk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1425), 142, 145.

⁵¹ Enbiya, 21/22.

⁵² Muhyiddin Muhammed Bahauddin, *el-Kavlu'l-fasl şerhu'l-fıkhî'l-ekber* (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2016), 126, 127.

⁵³ eş-Şûrâ 42/11.

O'nun azâmette ve kibriyâda, kudrette ve saltanatta bir tek olması, benzerlerden ve zıtlardan münezzehtir olarak bir tek olmasıdır. Bundan dolayı Allah'ın cisim (birleşme) ve araz (ayrışma) ile nitelenmesi batıldır.⁵⁴

Mâtürîdî âlimlerden Saffâr (öl. 534/1139) meseleyi sayı (aded) kelimesinin anlamı üzerinden ele alarak birin (vâhidin) sayı olmadığını sayının ikiden başladığına dair matematikçilerin görüşünü nakletmektedir. Ona göre sayı, cem etmek için olup cem etmenin en azı ikidir. Saymak için en az iki şey bulunmalıdır. Sayı, bir şeyin başka bir şeye ilave edilmesiyle meydana gelmekte olup kendisiyle kesret oluşur. Bu özellik birde (vâhidde) bulunmamaktadır. Buna göre Allah'ın zâtında, isim ve sıfatlarında bir (vâhid) olması, zâtında, isim ve sıfatlarında tek (ferd) olmasıdır. Zâtında tek olması, zatında parçalanmanın imkansız olmasıdır. Allah kısımlara ayrılan ve cüzlerin toplamından oluşan bir varlık değildir. Parçalardan oluşan sonludur. Allah sonlu bir varlık değildir. Allah'ın parçalanmayı kabul etmemesi cevher-i ferd (el-cüz' ellezî lâ yetecezze) manasında değildir. Zira cevher-i ferde başka cüzler eklenerek çoğalmayı kabul eder. Allah azalmaktan ve çoğalmaktan münezzehtir. Allah'ın bir olması mahlukatın bir olması gibi değildir. Zira mahlukatın şekli ve sonu vardır. Allah, bu tür şeylerden münezzehtir. Bundan dolayı "Allah birdir. Sayı açısından değil" ifadesi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin genelinin görüşüdür. Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsi de bu görüşü savunmaktadır.⁵⁵

El-Fıkhü'l-Ekber şârihlerinden Ekmeleddin Babertî⁵⁶ (öl.786/1384) kendi zamanındaki medreselerde itikadî meselelerin yanlış öğretildiğinden yakınarak sahabe'nin ve tabi'in itikadını ortaya koymak için *el-Fıkhü'l-Ekber*'i şerh ettiğini ifade etmiştir.⁵⁷ Ona göre bir (vâhid) ile bazen ikinin yarısı kastedilmekte olup sayı onunla başlar. Bu, sayı açısından birin (vâhidin) manasıdır. Bazen de vâhid ile zâtı ve sıfatları itibarıyla şeriki, benzeri ve misli olmayan kastedilir. Bu mana birincisinden daha hususi olup Ebû Hanîfe bu ikinci manayı öne çıkarmıştır. Aynı zamanda bu ifade "Allah, Mesihi yaratmadı. Mesih, O'nun çocuğudur. Allah'tan doğan oğludur. Mesih, O'nun mislidir" diyen Hristiyanlara bir reddiyedir. Ayrıca "Uzeyr Allah'ın oğludur" diyen Yahudilere ve aklın Vâcibu'l-vücut'tan doğduğunu iddia felsefecilere bir reddiyedir. İtikatları batıldır. Zira Allah, Samed'tir. Yani kendisinin dışında olan ve kendisine ihtiyaç duyan her şeyden Ğanî'dir. Allah her şeyin yaratıcısıdır. Hiçbir şey O'nun misli değildir.⁵⁸

⁵⁴ İmam Mâtürîdî, *Kitabü't-tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Daru'l-Câmiatü'l-Mısıriyye, trs), 23.

⁵⁵ Saffâr, *Telhisu'l-edile li kavâidi't-tevhîd*, 333, 334.

⁵⁶ Eserin Babertî'ye değil meşhur olmayan Hakim İshak adında bir âlime ait olduğu konusunda bkz: Kadir Gömbeyaz, "İlk Fıkh-ı Ekber Şerhi 9./15. Yüzyılda mı Yazıldı?", *Diyanet İlmî Dergi*, 56/4 (2020), 1230, 1231.

⁵⁷ Ebu Abdullah Ekmeleddin Muhammed b. Ahmed el-Babertî, *el-irşâd fî şerhi'l-fıkhî'l-ekber* (Kütahya: Vahit Paşa Kitaplığı Müdürlüğü, nr. 305), vr. 1a.

⁵⁸ el-Babertî, *el-irşâd fî şerhi'l-fıkhî'l-ekber*, nr. 305, vr. 5a.

İlyas b. İbrahim es-Sinobî'ye⁵⁹ (öl. 891/1486) göre "Allah birdir, sayı açısından değil" ifadesiyle Ebû Hanîfe Allah'ın vahdet ile vasıflanmasını kastetmemektedir. "Sayı açısından değil" demekle "başka bir açının" varlığına işaret etmiştir. Bunun ise Allah'ın şeriki olmaması açısından bir olduğunu söylemiştir. Ebû Hanîfe bu ifadeyle, Allah'ın ulûhiyette bir (vâhid) olduğunu kastetmiştir. "İlahınız bir tek (vâhid) ilahtır."⁶⁰ âyeti, bu manaya işaret etmektedir. Vahdet ile kastedilenin ulûhiyette birlik olduğu anlaşılabilir diye "ilahınız birdir (vâhiddir)" demek yerine Allah'ın ulûhiyet sıfatlarında tek olduğu anlaşılabilir diye "ilahınız bir tek ilahtır" demiştir. Bu şuna benzer: "Efendiniz bir tek efendidir" sözünün manası "Efendiniz, efendilikte birdir" şeklindedir. Allah'ın birliği (vahdeti) vahdete maruz kalma manasında değildir. Taftazanî, *Keşşâf* şerhinde "Deki: O Allah Ahaddır" âyetindeki ahadin "sayının ilki" manasında olduğunu söylemiştir. Mesih'in veya Uzeyr'in Allah'ın oğlu, meleklerin Allah'ın kızları olduğunu söylemek, zarurî olarak ulûhiyette şerik iddiasında bulunmaktır. Zira çocuk, mahiyette babaya ortaktır. Allah'ın nev' ve cins olarak benzeri yoktur. Allah, zatıyla Bâki olduğundan ve bir halefle baki olmaya ihtiyacı olmadığından doğurmaz. Varlığının başlangıcı olmadığından ve kadim olduğundan doğmamıştır.⁶¹

El-Fıkhü'l-Ekber şârihlerinden Ebü'l-Müntehâ'ya (öl.1000/1591) göre vâhid kelimesi bazen ikinin yarısı ve sayıların başlangıcı olan bir sayısına denilir. Bazen de zâtı ve sıfatları itibarıyla ortağı, eşi ve benzeri olmayan anlamında kullanılır.⁶² Anlaşıldığı kadarıyla Ebül-Müntehâ bu konuda iki temel görüşe dikkat çekmekle yetinmiş olup tercih yapmaktan imtina etmiştir. İki sayısı bölünmeyi kabul etse de sayıların başlangıcı olan bir sayısı bölünmeyi kabul etmez. Dolayısıyla Allah'ın sayı açısından bir olduğunu söyleyenler özellikle Allah'ın bölünmeyi kabul etmeyen bir ve benzersiz ilah olduğunu kast ediyorlar. Allah'ın birliğinin sayı açısından olmadığını söyleyenler ise Allah'ın zatında bölünmeyi kabul etmeyen, sıfatlarında benzersiz ve fiillerinde ortağı/şeriki olmayan bir ilah olduğuna dikkat çekiyorlar.

⁵⁹ Kadir Gömbeyaz'a göre el-Fıkhü'l-Ekber üzerine kesin olarak yazılan ilk eser Osmanlı müellifi İlyas b. İbrahim es-Sinobî'nin yazdığı eserdir. Öncesindeki eserlerin yazarlarına aidiyetinde şüpheler veya hatalar vardır. Es-Sinobî bu eserini 865/1460 yılında Osmanlı padişahı Fatih Sultan mehmet'e ithaf ederek yazmış olup eserin zorluğu ve derinliği sebebiyle kendisinden önce el-Fıkhü'l-Ekber üzerine şerh yazılmadığını söylemiştir. Kadir Gömbeyaz, "İlk Fkh-ı Ekber Şerhi 9./15. Yüzyılda mı Yazıldı?", *Diyanet İlmî Dergi*, 56/4 (2020), 1234.

⁶⁰ Bakara, 2/163.

⁶¹ Fethi Kerim Kazanç, *Fıkh-ı Ekber Şerhleri ve İlyas b. İbrahim es-Sinobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 21-23, 120-122.

⁶² Ebü'l-Müntehâ, *Fıkhü'l-Ekber ve İzahı*, çev. Sabit Ünal (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1957), 18.

Günümüzde Şam bölgesi Hanefî Mâtürîdî âlimlerden *El-Fıkhu'l-Ekber* şârihi Nidal Aleh Reşşî'ye göre vâhid, hesabın başlangıcı için bir isim olup sayının başlangıcıdır. Çünkü vahdet/birlik sayı açısından, sadece Allah'a mahsus değil, bilakis her *hakikî cüz'î* için gerekli şeydir. Ebû Hanîfe'nin sözündeki nefiy, sayının kastedilmesi açısından. Sayısal birlik (el-vahdetü'l-adediyye) açısından değildir. Zira Allah, hakikî anlamda birdir. Allah'ın zâtı, cisimler gibi parçalardan oluşmaktan münezzehtir olduğu gibi vâcibu'l-vücud, kudret, hikmet gibi ulûhiyet özelliklerde şeriki olmaktan da münezzehtir. Allah parçalanmayan birdir. Fakat bu Allah'ın zâtının, cevher-i ferd manasında el-cüz lâ yetecezze olduğu anlamına gelmez. Zira cevher-i ferd, var olabilmek için bir mekânda yer kaplamaya muhtaçtır. Bu ise hudûs ve imkân alameti olup zâtî vücuba aykırıdır. Aynı zamanda Allah, mutlak birdir. Zira şâyet ulûhiyette şeriki olsaydı burhan-ı temanü' kanıtında olduğu gibi muhalin varlığı gerekirdi. Dolayısıyla Allah, zatında, sıfatlarında ve fiillerinde birdir. Allah'ın fiillerinde bir olması, O'ndan başka yaratıcının olmaması manasındadır.⁶³

Nidal İbrahim'e göre her bir sayının yarım, çeyrek gibi cüzleri/parçaları vardır. Parçalara ayrılma, hudus ve ihtiyaç alametlerindendir. Nidal Ale Reşşî, sayı/adet açısından Allah'ın birliğinin nefyinin gerekçelerini maddeler halinde sıralamaktadır.

a. Ona göre sayılabilenler sınırlıdır. Sınırlı olanlar muhdestir ve makhûrdur. "O (Allah), kullarının üzerinde Kâhir olandır."⁶⁴

b. Bir şeye ikinci izafe edilebilirse, ikinci birinciden daha fazla olurken, birincisi nakis olur. Bu da muhtaçlık emaresidir. Allah muhdes ve muhtaç olmaktan münezzehtir. "Allah Ganî olandır. Siz ise muhtaçsınız."⁶⁵

c. Birinci son bulmadan, ikinci var olamaz. Halbuki "Allah, Evveldir, Ahirdir."⁶⁶ Onun önüne hiçbir şey geçemez, O'na yokluk da ilişemez.

ç. Sayılanların arası ayrıldığında ikinciye ancak zihnen veya harici olarak birincinin sınırı ve boyutları nihâyete erdikten sonra intikal edilir. Halbuki Allah, sınırlardan ve gayelerden münezzehtir.

d. Sayılar arasında sayarken benzerlik ve ortaklık vardır. Halbuki "Allah'ın misli gibi yoktur."⁶⁷ Şâyet bir şeyin mislinin varlığı kabul edilirse, o şey iki ile başlar. Allah'ın bir olması, misli olmaması anlamına da gelir. Allah, birdir misli yoktur.

e. Sayı başkasıyla çoğalır artar. Bu da ihtiyaç emaresidir. Halbuki "Allah, Ganî ve Hamîd'tir."⁶⁸

⁶³ Nidal İbrahim Ale Reşşî, *el-Bedrü'l-envâr şerhu'l-fıkhl-ekber* (Amman: Darü'n-Nur, 2017), 100, 102.

⁶⁴ En'âm, 6/17.

⁶⁵ Muhammed, 47/38.

⁶⁶ Hadid, 57/3.

⁶⁷ Şura, 42/11.

⁶⁸ Fâtır, 35/15.

f. Şâyet Allah adet/sayı açısından vâhid/bir olsaydı, ikinci ve üçüncü bir ilah ihtimali ortaya çıkardı. En batıl olan, bu ihtimaldir. Nidal Aleh Reşşi'ye göre en önemli gerekçe budur.

g. Sayılar arasında cins benzerliği (tecanüs) vardır. Allah, benzer cinsi olmaktan münezzehtir. "Allah, üçün üçüncüsüdür" diyerek Allah'ı kendinden önceki sayılan cinslerden sayan Hristiyanlar gibi kim Allah'ı, kendisi dışındaki bir cinse dâhil ederse küfre girmiş olur.⁶⁹

4. Osmanlı Döneminde Bu Konuda Yazılmış Müstakil Risaleler

Ebû Hanîfe'nin "Allah vâhiddir. Sayı açısından değil." ifadesi sadece şerhlerde açıklanmamış. Aynı zamanda Osmanlı dönemi yazılan müstakil risalelerde de ele alınmıştır. Genellikle bir varaktan oluşan bu risalelerde özet bilgiler verilerek mesele izah edilmektedir. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı sitesinde 3 âlimin bu konuda risale yazdığını tespit ettik.⁷⁰

4.1. Hacı Emirzade Güzelhisârî'nin (öl. 1122/1710) Risalesi

Hacı Emirzâde Âlim Mehmed b. Hamza el-Aydî el-Güzelhisârî'ye (öl. 1122/1710)⁷¹ göre vâhid, kelimesi birçok manaya kullanılan müşterek bir lafız olduğundan dolayı Ebû Hanîfe "sayı açısından değil" ifadesiyle kesretin zıddı olan vahdeti kastetmediğini belirtmiştir. Arap dili uzmanı âlimlere göre kesretin zıddı olan vâhid, sayılabilen sayılardandır. Sayı da, eşyanın kemmiyetini ve miktarını bilmenin yoludur. Güzelhisârî'ye göre Ebû Hanîfe kesretin zıddı olan vahdet mananın kastedilmesini nefyetmiştir. Fakat bununla birlikte Allahu Teâlâ sayısal birlikle de vasıflanır. Hatta sayısal birlikten Allah'ın selbedilmesi küfürdür. Dolayısıyla Ebû Hanîfe Allah'ın

⁶⁹ Nidal Ale Reşşi, *el-Bedrü'l-Envâr Şerhu'l-Fikih-Ekber*, 100, 101.

⁷⁰ İnternette yaptığımız araştırmada arap dünyasında bu konudaki risaleler üzerine bir çalışmaya rastladık. Bu çalışmada da arap kütüphanelerinde üç âlimin nüshalarına ulaşılmış ve bunlar tahkik edilmiş. İlgili eserin başında vahdet-adedi kavramı etrafında mesele ele alınmış. Allah'ın vahdetinin sayı açısından olduğunu ispat edenlerin ve nefyedenlerin ihtilafının vahdet-i adedi kavramına yükledikleri manadan kaynaklandığı ve lafzi ihtilaftan ibaret olduğu tespit edilmiştir. Allah'ın vahdetinin sayı açısından olduğunu ispat edenler vahdet-i adedi kavramını kısımlara ayrılmayı kabul etmeyen manasında ele alırken, nefyedenler ise vâhid-i adedi kavramını kesrete yol açması açısından ele almıştır. Fakat birbirlerinin endişelerine hak veren iki grup lafzi ihtilafları sebebiyle birbirini hiçbir zaman tekfir etmemiştir. Ezher üniversitesi sitesinde yayınlanan bu çalışma için bakınız: في نفي العددية عن اتصاف الله تعالى بالوحدانية مع تحقيق ثلاث رسائل في شرح قول الإمام أبي حنيفة (ت: 150هـ): «والله تعالى واحد لا من طريق العدد»، لمحمد بن حمزة الكوزول حصاري (ت: 1122هـ)، ولحمزة أفندي الدارندوي (ت: 1167هـ)، ولإبراهيم بن محمد كوزي بيوك زاده (ت: 1253هـ). https://jafed.journals.ekb.eg/article_366332.html

⁷¹ İlim geleneği olan bir aileye mensup olan müderris Güzelhisârî'nin vefat tarihi net bilinmemekle birlikte eserlerindeki tarihler göz önüne alındığında H. 1122/ M. 1710 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Dağdeviren, Alican - Küçükahmet, Elif. "Muhammed Güzelhisârî Ve Ezhârü't-Tenzîl İsimli Tefsirinin Rivâyet Açısından Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/27 (Haziran 2013), 143-166. <https://doi.org/10.17335/suifd.10871>.

ulûhiyette ve ulûhiyet özelliklerinde birlenmesi manasında tevhide vurgu yaparak, cisimlerin yaratılması, ibadete layık olmak ve şerî hükümleri bildirmek gibi ulûhiyet özelliklerinde Allah tek olduğunu ve ortağı olmadığına dikkat çekmiştir. “Zeyd’e tek başıma (vahdî) uğradım.” sözünde olduğu gibi “Zeyd’e uğrama konusunda bana hiç kimse ortak olmadı” demektir. Ayrıca “Falan kişi liderlikte tektir (vâhiddir).” ifadesiyle liderlikte hiçkimsenin ona ortak olmadığını ima etmiştir. el-Güzelhisârî bu görüşünü şu misalle açıklamaktadır. “Sana Zeyd b. Amr ve Zeyd b. Bekr adında iki adam geldiğini farz edelim. Zeyd b. Amr’ın onun yanında mühim olması sebebiyle, ikisi de gelmiş olmasına rağmen, muhatabına Zeyd b. Amr’dan bahsetmeyi istersen “Bana Zeyd geldi. Zeyd b. Bekr değil, Zeyd b. Amr” dersin.” Güzelhisârî bu misalle farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Ona göre Ebû Hanîfe “sayısal birlik açısından değil şeriki olmaması açısından birdir” derken sayısal birliği (el-vahdeti’l-adedi) tamamen nefyetmeyi kastetmemiştir. Zira Güzelhisârî sayısal birliğin nefyinin küfür olduğunu belirtmiştir. *İmtihanu’l-Ezkiyâ* kitabının yazarı Birgivi Mehmet Efendi (öl. 981/1573) gibi mütaahhirun dönemi bazı muhakkik âlimlerin de bu görüşü savunduklarını söylemiştir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe “Allah sayı açısından değil, şeriki olmaması açısından vâhiddir.” derken kastı hakikî vahdeti ispat etmektir, sayısal vahdeti değil. Fakat onun “sayı açısından değil” demesi Allah’ın sayısal açıdan bir olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü Allah lafzı zaten hakikî cüz’î için âlem bir kelimedir. Allah’ın sayısal vahdetinin sübûtu zaruri olduğundan dolayı onu zikretmeye ihtiyaç yoktur.⁷²

4.2. Muhammed b. Ömer ed-Dârendevî’nin (öl.1152/1739) Risalesi

Bu konuda risale yazan âlimlerden biri Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendevî el-Hanefî (öl.1152/1739) olup *Risaletü’n fi İzahî kavli Ebi Hanife – Allahu Teâlâ Vâhidun lâ min tarîkil-aded-* adlı bir risale yazmıştır. Ona göre Allah’ın vahdaniyetinin sayı açısından olup olmadığı konusunda Ehl-i sünnet âlimleri arasında iki farklı yaklaşım ortaya konmuş olup bu görüşleri savunanlar, görüşlerinden dolayı tekfir edilemez. Bu konudaki ihtilaf, lafzî bir ihtiliftir. Birinci grupta Allah’ın sayı açısından vâhid olduğunu savunan âlimler, vâhid kelimesiyle “mutlak olarak vahdet ile muttasıf şey” manasını kastetmiştir. Kendisiyle artmanın veya azalmanın söz konusu olmadığı, sayının başladığı bir manasının Allah hakkında kullanılması muhal olan bir manayı gerektirmez. Bununla Allah’ın zatı itibarıyla ikincisi bulunmayan bir tek ilah olduğu vurgulanmış olmaktadır. Ancak bu mana Allah’a mahsus bir birlik değildir. İkinci grupta Allah’ın sayı açısından vahdetini nefyeden âlimler ise vâhid kelimesiyle “bir çok şeyden ve parçalardan oluşan şeyi” kastetmişlerdir. Her bir parça bütünü oluşturan birlikte ortaktır. Aynı zamanda bu anlamda

⁷² Hacı Emirzâde Âlim Mehmed b. Hamza el-Aydinî el-Güzelhisârî, *Şerhu kavli Ebî Hanife "Vallâhu vâhidun lâ min tarîki'l-aded velâkin min tarîki ennehû lâ şerîke leh" mine'l-Fıkhi'l-Ekber*, Diyarbakır Kütüphanesi, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1905/17, 171a, 171b.

“bir adam ve bir ev” gibi ifadelerde şekil ve son gerekir. Bu manadaki vâhid kelimesinin Allah hakkında kullanılması da caiz değildir.⁷³

Birinci görüşü savunanlar, ikinci görüşü savunan âlimlerin Allah’ı tenzih ettiği hususlardan Allah’ı tenzih etme konusunda aslında ittifak halindedir. İkinci görüşü savunan âlimler de Allah’ın zatında ve sıfatlarında tek olduğunu ve onun misli ikinci bir ilah olmadığı konusunda birinci âlimlerle aynı görüştedir. Bundan dolayı bu konudaki ihtilaf asli değil, lafzi bir ihtilaf olarak değerlendirilmelidir.

4.3. Gözübüyükzade İbrahim Efendi’nin (öl.1253/1838) Risalesi

Osmanlı Müderrislerinden Gözübüyükzade İbrahim Efendi de (öl.1253/1838)⁷⁴ Ebû Hanîfe’nin bu sözü hakkında *Risaletün fi Tahkiki Kavil-İmam, Allahu Vâhidun Lâ min tarikil-aded* adıyla iki sayfalık bir risale kâleme alarak, ilim talebelerine mülakat sınavında sorulan bu soru hakkında kısa bir açıklamaya yapmak istediğini belirtmiştir. Vâhid ve sayısal birlik “el-vahdeti’l-adedi” kavramlarını birbirinden ayıran Gözübüyükzade Ebû Hanîfe’nin kastının sayısal birliğin (vahdetil-adedi) Allahtan nefyedilmesi olmadığını, zira bu tür nefyin de küfür olduğunu hatırlatmıştır. Ardından vâhid ile neden sayısal vahdetin kastedilmediğini soranlara konuyu iki açıdan açıklamaya çalışmıştır. Ebû Hanîfe’nin vâhid kelimesini sayısal birlik anlamında kullanmasına *birinci engel* şudur: “Vacibu’l-vücut olan Allah, *hakikî cüz’î* olup sayısal birlik (el-vahdetü’l-adedî) her hakikî cüz için apaçık bir gerekliliktir. Dolayısıyla Allah hakikî cüz’î olduğu için sayısal anlamda bir tek ilah olması burhani olunca Ebû Hanîfe’nin vâhid ile sayısal birlikten başka bir şey kastettiği anlaşılmalıdır.” Buna göre Ebû Hanîfe şöyle demiş olmaktadır: “Allah vâhiddir. Lakin vahdeti adedi açısından söylemiyorum. Zaten sayısal anlamda bir tek ilahtır. Fakat vâhid ile kastım şeriki yani O’nun sıfatlarına sahip ikinci bir ilah olmaması ve parçalara ayrılmaması açısındanadır.” Ebû Hanîfe’nin vâhid kelimesini sayısal birlik anlamında kullanmasına *ikinci engel* şudur: Kelâm kitaplarında Allah’ın vahdaniyet sıfatı, Allah’ın zatında ve sıfatlarında şeriki olmaması manasında kullanılmaktadır. Bununla birlikte vâhid ile bazen Zatında ve sıfatlarında şeriki (ortağı ve benzeri) olmayan kastedilirken, bazen de ilk mertebede vaki olan da kastedilmektedir. Gözübüyükzade İbrahim

⁷³ Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendevî el-Hanefî, *Risaletün fi İzahı kavli Ebi Hanife – Vallahu Teala Vâhidun lâ min tarikil-aded-*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhzade mehmed Koleksiyonu, nr. 333347, vr. 230b, 231.

⁷⁴ Osmanlı dönemi Kayseri âlimlerinden olan Gözübüyükzade İbrahim Efendi, ince meseleleri çözmeye mahir olduğu için “Gözübüyük” lakabıyla anılmış 91 yaşında vefat etmiştir. Yaklaşık 50 yaşında kendi adıyla meşhur olan medresesinde başmüderris olarak görev yapmış ve bir âlim yetiştirmiştir. 1808-1839 yılları arasında padişah olan II. Mahmud tarafında teklif edilen şeyhülislâmlık görevini yaşlılığını bahane ederek reddetmiş ve siyasetten uzak durmuştur. İbrahim Nesimi Gözübüyük, “Gözübüyükzade İbrahim Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, 14/160, 161.

Efendi'ye göre Allah her iki mana ile de muttasıftır. Allah'ın ilk mertebede olmadığını söylemek de kesin olarak küfürdür. O risalesinde sayısal birliğin (el-vahdeti'l-adedî) Allah'tan nefyinin neden küfür olduğu sorusuna *El-Fıkhü'l-Ekber* şârihlerinden Muhyiddin Muhammed Bahaüddin'in (öl. 956/1549) de benzer cevap verdiğini hatırlatmıştır.⁷⁵

Gözübüyükzade İbrahim Efendi'nin, Allah'ın ilk mertebede olduğuna dair söylediği sözler, iki görüşü cem etme çabası olarak algılanabilir. İlk mertebede vaki olan deyince akla Hadid sûresinde Cenabı Hakk'ın kendisini tanıttığı "Evvel ve Ahir" isimleri akla gelmektedir. Beşer düzleminde "bu sözü ilk ve son kez söylüyorum" cümlesinde olduğu gibi evvel ve ahir deyince ilk ve son manasında sıralama ve sınırlama ifadesi olarak kullanılır. Fakat evvel, Allah hakkında aynı anlamda değildir. Allah, başlangıcı olmayan ezeli varlık manasında Evveldir. Allah vardı. Onunla birlikte hiçbir şey yoktu. Bundan dolayı Allah varlık olarak ilk mertebededir. Sonu ve nihâyeti olmayan baki varlık manasında Ahirdir. Her şey yok olsa en son Allah kalmaya devam eder. Allah daima diridir ölmez.

Hem Ferhârî hem de Gözübüyükzade iki farklı görüşü savunurken, Allah'ın "hakikî cüz'î" olduğuna dikkat çekmesi meselesinin "aslı ihtilaf" değil "lafzî ihtilaf" olduğuna delildir. Peki hakikî cüz'î nedir. Cüz, felsefi ve mantıki bir ıstılah olarak küllün zıddı anlamında "bir varlık türünün tamamına değil, sadece bir ferdine delalet eden kavram" olup hakikî ve izafî olmak üzere iki şekilde ele alınır. Hakikî cüz "başka hiçbir varlıkla ortaklığı olmayacak şekilde tasavvur edilen en hususî bir tek varlık" demektir. Cürcanî'nin ifadesiyle başkasıyla ortaklığı bulunmayan en hususi varlık demektir. Allah'ın, mahlukatıyla hiçbir ortaklığı ve benzerliği yoktur. Bundan dolayı Allah, bir tek ilahdır. Ulûhiyette şeriki, ortaklığı veya benzerliği yoktur. İzafî cüz ise kendisinden daha genel bir varlık cinsinin kapsamına giren daha özel bir varlık türüdür. Mesela "canlı" kavramı kendisinden daha genel bir cins olan "cisim" kavramının alt bir türü ve cüzü iken, yine "canlı" kavramı kendisinin altındaki insan, melek, cin gibi cüzleri kapsayan küllî bir kavram olmaktadır.⁷⁶

Sonuç

Din dili, lafız-manâ ilişkisini tespit ederken, metnin bağlamını, amacını ve temel ilkelerini bilmeyi gerektirir. Bunlardan bağımsız şekilde ortaya konan lafızlar ve yapılan teviller temelsiz ve yanlış anlaşılmalara dolu ifadelerden ibarettir. Bundan dolayı hak bir sözle bir açıdan birileri hakkı kastederken, başka açıdan birileri ise batılı kastedebilir. Böylece söylemleri benzese de

⁷⁵ Gözübüyükzade İbrahim Efendi, *Mecmû'atü'r-resâil* (İstanbul: Matbaa-i Amira, trs), 35, 36.

⁷⁶ Ali b. Muhammed Cürcanî, *Ta'rifât* (Beyrut: Daru'l-Kütüb-il-İlmiyye, 1403/1983), 75, 76; Mustafa Çağrırcı, "Cüz'î", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993), 8/149-150.

kasıtları itibarıyla asli bir ihtilafa düşerler. Bazı durumlarda ise söylemleri zahirde birbiriyle çelişkili gözükse de kasıtları itibarıyla benzer olduklarından lafzi ihtilafa düşmüşlerdir. Buna dair misaller Kur'ân'da ve Kelâm kitaplarında oldukça çoktur. Bu çalışmada Allah'ın birliğinin sayı açısından olup olmadığına dair Ebû Hanîfe'nin "Allah sayı açısından değil, şeriki olmaması açısından vâhiddir." sözü ile İmam Eş'arî'ye nispet edilen "Allah sayı açısından vâhiddir." ifadesi bağlamında hem Kur'ân'da hem Kelâm eserlerinde Allah'ın birliğine dair bir inceleme yaptık. Bu konuda kullandıkları din dilinde farklı ifadeler olsa da Ehli sünnet kelimcilerinin lafzî bir ihtilaf içinde olduklarını tespit ettik.

Ahad ve vâhid kavramını bazı Kelâm âlimleri "Allah'ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde ahad ve vâhid olması" şeklinde aynı manada kullanmaktadır. Ahad kelimesinin isim, vâhid kelimesinin sıfat olarak kullanılması dışında kökü ve delalet ettikleri manaların ortak olduğunu söylemek mantıklı görünmektedir. Bu durumda ahad ve vâhid kelimeleriyle Allah'ın hem zâtında parçalanmayı kabul etmeyen, hem sıfatları itibarıyla benzersiz, hem de fiilleri itibarıyla de şeriki veya yardımcısı olmayan bir tek ilah olduğu anlatılmış olmaktadır. Bazı Kelâm âlimleri ise ahad ve vâhid kavramlarıyla ilgili olarak farklı yorumlara meyletmiştir. Bize göre ahad ve vâhid aslen müteradif olsa da, yerine göre vasfen farklı kullanılabilen mütedâhil kavramlardır. Aliyyü'l-Kârî'nin vasfen tercih ettiği "Allah, zatında vâhid, sıfatları açısından ahaddır" şeklindeki yorum da mantıklı gözükmektedir. Zira sıfatları itibarıyla tek olanın, zatında bir olması vaciptir/zorunludur.

Allah birliğinin sayı açısından olup olmadığına dair söylem tartışması sayı kavramı ile ilgili subjektif tevellere dayanmaktadır. Sayının bir (vâhid) ile mi yoksa iki ile mi başlayacağına dair matematikçilerin (ehl-i hisab) ihtilafı bu konuda kimi alimler tarafından tartışmaya konu edilmiştir. Saffâr, birin sayı olmadığını, sayının en az iki ile başlayan iki şeyin birbirine ilave edilmesini ifade eden bir kavram olduğunu söyleyerek Allah'ın birliğinin sayı açısından olmasını nefyetmiştir. Allah'ın birliğinin sayı açısından olduğunu savunan bazı alimler ise sayı düzleminin bir ile başladığını ve birin bölünmeyi kabul etmeyen bir sayı olduğunu söylemiştir. Ayrıca Allah'ın sayı açısından vâhid olduğunu söylemenin caiz olduğunu söyleyen âlimler, Kur'ân'daki "Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir"⁷⁷ âyetini delil getirerek Allah'ın sayı açısından vâhid olduğunu söylemenin dilsel açıdan caiz olduğunu, fakat edep açısından doğru olmadığını ifade etmişlerdir. Zira âyette Allah'ın her şeyi bildiği haber verilmektedir. Allah mekandan münezzehe olduğu için mecazen

⁷⁷ Mücâdele, 58/7.

onlarla beraber ve üç kişinin dördüncüsü olduğu ifade edilmiştir. “Allah için üçüncüsüdür” şeklindeki teslis ifadelerinin küfür olmasının sebebi ise taaddud-u kudemanın kast edilmiş olmasıdır.

Allah'ın vâhid oluşunun sayı açısından söylenemeyeceğini savunan âlimler de düalist ve politeist inançlara karşı çıkararak sayının hem ikiye ve üçe bölünebilir oluşuna hem de sayı doğrusunda bir sayısına eklenen iki, üç gibi sayılara dikkat çekerek, Allah'ın fasıl ve vasıldan, infisalden ve ittihaddan, cevher ve araz gibi nitelemelerden münezzehe oluşunu kastetmişlerdir. Bununla birlikte Allah'ın sayı açısından bir olduğunu savunan hiçbir alim Allah'ın bölünen, sonlu ve sınırlı bir varlık olduğunu iddia etmemiştir. Bu da ihtilafın lafzi olduğunu göstermektedir.

Osmanlı döneminde yazılan üç risale hakikî cüz'î ve vahdet-i adedî manasında Allah'ın bir tek ilah olduğunu hatırlatarak tüm âlimlerin görüşlerini ve maksatlarını özetleyerek, Allah'ın sayı açısından vahdetini ispat eden âlimler ile nefyeden âlimlerin birbirlerini tekfirden sakınması gerektiğini vurgulamışlardır. Bazı âlimler vahdet kavramının birçok manaya gelen müşterek bir lafız olması sebebiyle Ebû Hanîfe'nin sayısal birlikten (vahdet-i adedi) den nefiyle kastının bundan cüz-i hakiki anlamındaki vahdetten tenzih etmek olmadığını, sadece şeriki olmaktan tenzih manasında vahdaniyetine dikkat çektiğini savunmaktadır. Bazı âlimler ise Ebû Hanîfe'nin sayısal birlikten nefiyle kastının üçte biri gibi parçalanmayı kabul eden birlik anlayışına sahip olan teslis ehline reddiyede bulunmak olduğunu söylemektedir.

Çalışma sonunda bu konuda Kelâm âlimlerinin birbirlerini tekfir etmediklerini ve lafzî bir ihtilaf içinde olduklarını tespit ederek şu manada icma ettiklerine ulaştık. Âlimlere göre hakikî cüz'î ve vâcibu'l-vücut olan Allah, zatında, sıfatlarında ve fiillerinde birdir. Ayrıca Allah hem ittihad ve ittisal gibi birleşmelerden ve bir araya gelerek bir bütün oluşturmaktan, hem de iftirak ve infisal gibi parçalara ve kısımlara ayrılmaktan münezzehtir. Dolayısıyla bu manada ister “Allah sayı açısından birdir” densin, ister “Allah birdir, sayı açısından değil” densin. Önemli olan kastedilen manadır. “Allah'la beraber ilahlar var” diyenler gibi “*tek ilahtan başka ilah yoktur*” diyerek baba, oğul, kutsal oğulun ittihadından oluşan bir tek ilah kabul edenler de elbette kafir olur.

Bize göre Ebû Hanîfe'nin eserinde Allah'ın birliğini anlatmak için ahad kavramı yerine vâhid kavramını kullanmasının sebebi, ihlas sûresi dışında Kur'ân'da Allah'ın birliğini anlatmak için ahad kavramının yerine vâhid kavramının tercih edilmesidir. Vâhid kavramının kullanıldığı ayetlerin bağlamlarına bakıldığında vahdaniyet sıfatıyla ne kastedildiği anlaşılmaktadır. Öncelikle “Allah dedi ki: İki ilah edinmeyin. O ancak bir tek ilahdır” *إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ*. O halde sadece

Benden korkun.”⁷⁸ âyetinde olduğu gibi Allah’ın ulûhiyeti vâhid sıfatıyla nitelenmiş olup sayısal anlamda ikinci bir ilahın varlığı nefyedilmiştir. Bu âyetteki kullanım Allah’ın sayısal olarak ikincisi bulunmayan bir tek ilah olduğunu desteklemekte olup Osmanlı dönemi âlimlerin görüşüne delil teşkil etmektedir. Onlara göre Allah’ın sayısal açıdan vahdetini nefyetmek küfürdür. Fakat Allah’ın vahdaniyetinin sayı açısından olmadığını iddia eden şarihlere göre ikincisi olmayan bir (vâhid), sayılabilen bir sayı değildir. Benzeri veya zıddı anlamında ikincisi olmayan bir (vâhid) için “sayı açısından bir” demek ile “sayı açısından” değil demek yorumdan ibarettir. Bu yorumlama farkı ihtilafın lafzî olduğunu göstermektedir.

İkinci olarak “Sizden biri geldi” “جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ”⁷⁹ âyetinde olduğu gibi ahad kavramı genellikle min harfi ceriyle kullanıldığı için Ebû Hânîfe akli ve kalbi hastalıklı kişilerin “Allah ilahlardan bir ilahdır” şeklinde batıl bir yorum yapmasına karşı, ihlas sûresinde kullanılan ahad kavramının tefsir edilmesi için “Allah’ın ahad olması ilahlardan biri olması anlamında sayı açısından değil, Allah’ın şeriki olmayan vâhid olmasıdır, O’nunla beraber başka ilahlar ve şerikler yoktur” demek istemiştir.

Ayrıca vâhid kelimesi hem bölünen hem de bölünmeyen sayı için kullanılan müşterek bir kavram olduğundan dolayı Ebû Hanîfe ahad kelimesini vâhid ile açıklarken “Allah’ın ahad olması vâhid olması anlamındadır. Fakat bölünebilen sayı açısından değil, bölünmeyen hakiki sayı açısından birdir” demiş olabilir. Zira birçok şarih Ebû Hanîfe’nin “sayı açısından değil” ifadesiyle yarısı ve üçte biri olan sayıdan nefyetmeyi kastettiğini beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abdulkadir b. Molla Huveyş es-Seyyid Mahmud. *Beyanî'l-me'ânî (Muretteb Hasebe Tertibi'n-nuzul)*. Dimeşk: Matbaatu't-terakki, 1382/1965.
- Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed. *Minahu'r-ravdi'l-ezher fi şerhi'l-fikhi'l-ekber*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Âmidî, Seyfeddin. *Ğâyetü'l-merâm fi ilmi'l-Kelâm*. thk. Hasan Mahmud Abdullatif. Kahire: el-Meclisül-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, trs.
- Babertî, Ebu Abdullah Ekmeleddin Muhammed b. Ahmed. *el-İrşâd fi şerhi'l-fikhi'l-ekber*. Kütahya: Vahit Paşa Kitaplığı Müdürlüğü, nr. 305, vr. 1a, 5a.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *Esmâ ve's-sıfat*. thk. Enes Muhammed Adnân. 3 Cilt. Şam: Dâru't-takvâ, 1442/2020.
- Bahauddin, Muhyiddin Muhammed. *el-Kavlu'l-fasl şerhu'l-fikhi'l-ekber*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2016.

⁷⁸ Nahl, 16/51.

⁷⁹ Nisâ, 4/43; Mâide, 5/6.

- Birinci, Züleyha. *Atâ b. Ali el-Cüzcânî'ye göre Ebû Hanîfe'nin Kelâmî Görüşleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Ta'rifât*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Çağrıci. Mustafa. "Cüz'î". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/149-150. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993.
- Dağdeviren, Alican - Küçükahmet, Elif. "Muhammed Güzelhisârî Ve Ezhârû't-Tenzîl isimli Tefsirinin Rivâyet Açısından Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/27 (Haziran 2013), 143-166. <https://doi.org/10.17335/suifd.10871>.
- Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Risaletün fi izâhi kavli Ebi Hanife -Vallahu Teâlâ vâhidun lâ min tarîki'l-aded-*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhzade mehmed Koleksiyonu, nr. 333347, vr. 230b, 231.
- Ebû Hanîfe. "el-Fıkhu'l-Ekber", *Beş Eser*. thk. ve çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Marmara, 2007.
- Ebu'l-Kasım el-Ensârî en-Nisaburi. *el-Ğunyetü fi'l-Kelâm*. 2 Cilt. Kahire: Daru's-Selam, 1431/2010.
- Ebü'l-Münteha. *Fıkhu'l-Ekber ve İzahı*. çev. Sabit Ünal. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1957.
- Ferhârî, Ebu Abdurrahman Abdulaziz b. Ahmed el-Kureşi. *en-Nibrâs şerhu şerhi'l-akaidi'n-Nesefiyye*. thk. Okan Kadir Yılmaz. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012.
- Gölcük, Şerafeddin – Toprak, Süleyman. *Kelam (Tarih, Ekoller ve Problemler)*. Konya: Tekin Yayınevi, 2016.
- Gömbeyaz, Kadir. "İlk Fıkıh-ı Ekber Şerhi 9./15. Yüzyılda mı Yazıldı?", *Diyanet İlmî Dergi*, 56/4 (2020), 1221-1246.
- Gözübüyük, İbrahim Nesimi. "Gözübüyükzâde İbrahim Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/160, 161. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Gözübüyükzade İbrâhim Efendi. *Mecmû'atü'r-resâil*. İstanbul: Matbaa-i Amira, trs.
- Hümejdî, Abdulaziz b. Ahmed b. Mühsin. *Berâetü'l-eimmeti'l-arba'a min mesâilil-mütekellimini'l-mübtedi'eti*. Kahire: Daru İbn Affân, 1429/1999.
- İbn Fûrek. *Kitâbu'l-hudûd fi'l-usûl*. thk. Muhammed Süleyman. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Fûrek. *Makalatü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdurrahim. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-diniyye, 2005.
- İmam Gazzâlî. *el-İktisâd fi'l-İtikâd*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İmam Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevazin. *Letâifu'l-İşarat*. thk. İbrahim el-Besyuni. Mısır: el-Hey'etül-Misriyy, trs.
- İmam Mâtürîdî. *İslâm İnanc Esasları (Fıkıh-ı Ekber Şerhi)*, çev. Adnan Bülent Baloğlu ve Murat Memiş. Ankara: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- İmam Mâtürîdî. *Kitabü't-Tevhid*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Daru'l-Câmiatü'l-Misriyye, trs.
- Kazanç, Fethi Kerim. *Fıkıh-ı Ekber Şerhleri ve İlyas b. İbrahim es-Sinobi'nin Fıkıh-ı Ekber Şerhi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans

Tezi, 1991.

Nidal İbrahim Ale Raşşî. *el-Bedrü'l-envâr şerhu'l-fıkhi'l-ekber*. Amman Darü'n-Nur, 2017.

Öztürk, Mustafa Bilal. "Kurucu Kök Metin Fikhü'l-ekber'in Otantikliği Sorunu ve Osmanlı Ulemasının Katkısı I". *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 281-304. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1074905>.

Saffâr, Ebû İshâk İbrahim b. İsmail. *Telhisu'l-edille li kavâidi't-tevhîd*. Beyrut: Müessesetür-riyad, 1432/2011.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkерim. *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-Kelâm*. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1425.

Reyşehri, Muhammed. *Mizânu'l-hikme*. İran: Daru'l-Hadis, 1375.

Taftâzânî, Sadeddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-makâsîd fî ilmi'l-Kelâm*. 2 Cilt. Pakistan: Daru'l-Me'ârifî'n-Nu'mâniyye, 1401/1981.

Zeccâc, İbrahim b. Es-Seri. *Tefsîru esmâ'i'l-hüsnâ*. thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk, Daru's-sekafetü'l-arabiyye, trs.

Zeccâcî, Ebu'l-Kâsim Abdurrahman b. İshak. *İştikâku esmâillâh*. Beyrut: Müessesetür-Risale, 1406/1986.